

Rosszkedvű reflexiók

Elhangzott az Elmoha-körben 1998 decemberében.

Ember legyen a talpán, aki Heller Ágnes előadásából¹ kihámozza, mi is az a speciális üzenet, amit a hallgatóságával közölni akart. Külön-külön minden mondata világos, gyakran frappáns, csak éppen nem állnak össze határozott mondanivalóvá. A diskurzus a tudomány és az áltudomány körül forog, de még ez sem egészen biztos. A cím legalábbis — *A hiszékenység anatómiája* — szélesebb kontextusra utal, hiszen a hiszékenység politikai vagy mondjuk kriminalisztikai vonatkozásai legalább olyan jellegzetesek, mint a tudományosak. A vitapartnerek számára azonban egy pillanatig sem kétséges, hogy Heller az áltudományokról akar valami meghökkentőt mondani, ezért elsősorban ebből a nézőpontból próbálok kibogozni a mondanivalóját.

A tudomány és az áltudomány viszonyáról én is írtam egy elég terjedelmes cikket, amely az *Élet és Tudomány* 1994 évi 1. és 2. számában jelent meg². Kiindulásul röviden összefoglalom a cikkben kifejtett álláspontot, mert érdekes lehet összehasonlítani a Heller-vitával és közben utalhatok egy olyan szempont-ra, amit majd fel akarok használni.

A cikkemben abból a meggyőződésből indultam ki, hogy az áltudomány és az áltudományban hívők problémáját sokkal toleránsabb, megértőbb módon kellene kezelni, mint ahogy azt a — nevezzük így — „szkeptikusok” általában teszik. Ennek érdekében mindenekelőtt szerettem volna elérni, hogy az „áltudomány” elnevezés helyett olyan terminológiát használjunk, amely önmagában nem minősít és pontosabb is az eddigiénél. A tudományfilozófiában létezik ilyen terminológia: Popper nyomán a tudásnak azt a tartományát, amely a tudományos gondolkodást határoló demarkációs vonalon kívül helyezkedik el, gyakran metafizikának nevezik. A nevezetes demarkációs probléma éppen abban áll, hogy hogyan lehetne ezt a határvonalat minél pontosabban megvonni. Úgy éreztem azonban, hogy abban a szélesebb diskurzusban, amelyik az olyan lapokban folyik, mint az *Élet és Tudomány* vagy a *Természet Világa*, egyszerűen groteszk lenne az áltudományt átkeresztelni metafizikává. Ezért a „nemlét” szó mintájára képzett „nemtudomány” kifejezéssel próbálkoztam és a szűkebb értelemben vett áltudományt következetesen a nemtudomány részeként fogtam fel. Ügyet csináltam belőle, hogy az áltudomány szó a cikkben egyetlen egyszer se forduljon elő, és azóta is lehetőleg kerülöm a használatát.

Legalább két súlyos érv hozható fel az áltudomány toleráns kezelése mellett. Az egyik az, hogy a fentemlített demarkációs problémát, a tudomány és a nemtudomány elkülönítését eddig még senkinek sem sikerült meggyőző módon elvégeznie, pedig igényes próbálkozásokban nem volt hiány. Hajlok arra, hogy

¹ *Elmélkedések a hiszékenységről Magyar Tudomány*, 1997/8.

² A könyvtár foglya (Typotex 2001) 113. oldal.

ez nem is fog sikerülni soha, mert a *minőség* kategóriája, amely a működő tudományban alapvető szerepet játszik, nem formalizálható. Akárhogy is van, annyi bizonyos, hogy a demarkáció problémája nagyon nehéz probléma, és ez szerénységre int. Mivel nem tudjuk, hol húzódik pontosan az a bizonyos demarkációs vonal, nem lehetünk mindig biztosak benne, ki melyik oldalon áll.

A másik ok, ami miatt feltétlenül nagyobb toleranciára van szükség az, hogy a „másik” felet nem lehet egyszerűen karanténba zárni. Más eszköz, mint a meggyőzés, nem áll rendelkezésre. Ennek viszont elengedhetetlen feltétele, hogy legyen közös alap, amiből kiindulhatunk. Legalább a szavakat értsük ugyanúgy! Megértés azonban aligha képzelhető el az empátia minimuma nélkül és ez sürgetővé teszi a stílusváltást.

A stílusváltás lényege az, hogy az áltudománnyal szemben kizárólag igényes immanens kritika engedhető meg. A cikkemben a hírhedt Nulladik Tipusú Találkozás című TV műsorból vett példák segítségével próbáltam bemutatni, hogyan képelem el az ilyen immanens kritikát. Ma már a Népszabadság mellékletéből, a Sulinetből venném a példákat.

Úgy gondolom, az sem tekinthető teljesen nyilvánvalónak, hogy végső soron miért tekintjük az áltudományt károsnak. Nem hiszem, hogy elsősorban azért kell küzdeni ellene, mert a tudománnyal együtt a technikai haladást is aláássza. A technikai haladáshoz szükséges kutatások esetében a tudományos normák áthágása gyorsan és látványosan visszaüt. A tudomány társadalmi presztizsében bekövetkező törést azonban nem korrigálná ilyen hatékony visszacsatolás. Ezt a presztizist — amelynek jelentőségére egyébként Heller is utal, — a jogérzékkel lehet párhuzamba hozni, mert szerintem éppen olyan nélkülözhetetlen a társadalom működőképességéhez, mint a jogérzék. Ahhoz hasonlóan, ahogy a jogérzék az *igazságos - nem igazságos* alternatíva eldöntésében szolgál belső iránytűként, a tudományos igazság presztizse az *igaz - nem igaz, érvényes - nem érvényes* alternatívák esetében működik belső mérceként. Egyik esetben sem valóságos intézményekre, bíróságokra, akadémiákra, egyetemekre gondolok, hanem a tudattalanba beleoltott tabura, amelynek megsértése büntudatot vált ki.

Ez az a kérdéskör, amelyet a cikkemben körüljártam. Most rátérek Heller előadására. Amikor tavaly felhívták rá a figyelmemet elolvastam és azzal a benyomással tettem le, hogy nincs benne semmi olyan, ami miatt — az elolvasáson túl, — érdemes lenne vele foglalkozni. Szinte minden kötelező közhelyet elmond a tudományról, áltudományról, hiszékenységről. Attól persze, hogy valami közhely, még lehet igaz, és ha kellő rutinnal és erudícióval van előadva, érdekes is. De úgy láttam, halálosan komolyan kell venni a mentegetődzést az első bekezdés végén: Az itt következők valóban elmékedések és nem tartanak igényt szigorú tudományosságra. Két kérdés ugyan motoszkált bennem: mit akart ezzel az egészszel Heller mondani, és miért mentek neki olyan vehemenciával. De elhesegtettem őket azzal, hogy nem érné meg a fáradságot magyarázat után kutatni. Őszintén szólva most sem gondolom másképp. Ettől rosszkedvűek ezek a reflexiók.

De ha már advent idejére ez a textus lett kitűzve elmékedésre, mégis erre a két kérdésre kellene elsősorban válaszolni. Felteszem, hogy összefüggnek

egymással: azért támadtak neki, amit mondott — bár ebben sohasem lehetünk egészen biztosak.

Abból indulok ki, hogy az előadás idején Heller tudomásom szerint éppen neofita posztmodern volt és megpróbálom — stílszerűen — ezen a szemüvegen keresztül „dekonstruálni” a szöveget. Nem kell sokat keresgélni. Azonnal rátalálunk arra a néhány mondatra, amit kézenfekvő Derrida híres jelmondata — „Csak a szöveg létezik” — parafrázisának tekinteni. A hozzászólók is egyöntetűen erre a szövegrészre összpontosítanak:

A domináns világmagyarázatoknak megvannak a maguk intézményrendszerei. Vagy, hogy Foucault nyelvét beszéljem, az uralkodó világmagyarázatok stabilizálnak egyfajta diskurzust, ami az igazságot termeli...

Ez kétségtelenül pukkasztóan hangzik a becsületben megöszült természet-tudósi füleknél(!). A világ — mint nemrég Galilei nyomán mi is leszögeztük, — egy nagy könyv, a könyv szöveg, egy szövegnek viszont annyi egyenértékű jelentése van, ahányan olvassák. Ergo: a tudományos igazság nem objektív, az „termeli”, aki éppen olvassa és értelmezi a Természet könyvét... Sajnos Heller elmulasztotta fölteni az abszolúte kötelező kérdést, hogy t.i. azt az állítást, hogy az igazságot egyfajta diskurzus termeli, vajon szintén egyfajta diskurzus termeli-e (vagyis, hogy amit állít, az igazság-e). Mert ha nem, akkor..., vagy ha igen, akkor... szóval ha nem mulasztotta volna el fölteni ezt a kérdést, akkor rájöhett volna, hogy a pukkasztásul szánt állítás a „minden krétai hazudik” egy válfaja és tartalmasságuk foka is körülbelül egyforma.

Nemcsak ezt, más kérdést sem tesz fel Heller önmagának az idézett mondatokkal kapcsolatban, mintha nem szorulnának semmiféle további magyarázatra. Pedig a legirritálóbb bennük nem is a tartalmuk, hanem a homályosságuk, amely egymástól gyökeresen különböző értelmezéseket tesz lehetővé. Ráadásul a szövegben könnyen rá lehet mutatni akármelyik értelmezést alátámasztó félmondatokra.

Ha akarom, tulajdoníthatom nekik azt a közhelyszerű megállapítást, hogy a tudományos világmagyarázatok jönnek és mennek, és amikor váltják egymást, ideig-óráig több is létezhet belőlük egyidejűleg. Mindegyik világmagyarázat együtt jár egy rá jellemző diskurzussal, ami ha talán nem is „termeli” az igazságot, de nyelvi közeget biztosít a kifejtéséhez. Ezt ma már senki sem tagadja, legfeljebb arról folyik a vita, hogy az új világmagyarázat milyen forgatókönyv szerint lép a régi örökébe. Azt azonban mégsem lenne szabad elhallgatni, hogy az új világmagyarázat sohasem tagadása, hanem mindig általánosítása a réginek. Ha nem így volna, nem lehetne szalonképes. Ez még akkor is így van, ha az új világmagyarázat strukturája gyökeresen különbözik a régitől. A klasszikus és a kvantummechanika, vagy a newtoni és az einsteini gravitáció elmélet döbbenetes erővel tárja föl ezt a különleges viszonyt, amely a csoda élményével ajándékozza meg azt, aki szemléli.

Nem zárható ki azonban, hogy az „igazságot termeli” kijelentésnek Heller sokkal szószerintibb jelentést tulajdonít, mint amit feltételeztünk. Ezt látszik

alátámasztani az utalás Wittgensteinre, aki — mint ismeretes, — kizárólag nyelvi problémák létezését ismerte el. Ezzel már Popper rosszállását is kiváltotta, akit ezért piszkavassal életveszélyesen megfenyegetett. Heller idéz mindent, amit valaki valamikor valahol mondott a tudományról, így Wittgenstein téziséét is, amely szerint a tudomány nem más mint „nyelvjáték”. Be kell vallanom, a „nyelvjáték” szóról nekem mindig disznóságok jutottak az eszembe — lehet, hogy ez is már a modernitás válságának a következménye?

Végül nem zárható ki az sem, hogy Heller nem is a világmagyarázatoknak, hanem a tudománynak magának a pluralitásáról beszél. Ennek az értelmezésnek van ugyanis köze az „áltudományhoz”. Ha valóban ezt gondolja (ami egyáltalán nem biztos, mert könnyen találunk a cikkben olyan mondatokat, amelyek nehezen férnének vele össze), akkor nagyon közel jut ahhoz, amit logikai vétségnek szokás nevezni. A tudományt ugyanis nem a konkrét tartalma, hanem a tudományos módszer teszi azzá ami, ezért az elfogadottól lényegesen eltérő módszertanon alapuló gyakorlatot tudománynak nevezni éppen olyan hiba, mint matematikának tekinteni a kettővel oszthatatlan páros számok kutatását. Az analógia annyiban sántít, hogy a demarkációs probléma megoldatlansága miatt a tudományos módszer nem írható körül pontosan. A módszernek bizonyos vonásait azonban megbízhatóan ismerjük. Ide tartozik minden bizonnyal a statisztikus vizsgálatok módszertana. Mint jól ismert, az „áltudomány” éppen a statisztikus módszertolja félre előszertettel, többek közt ezért „nemtudomány”.

Egyszerűen elkésztő, hogy egy olyan reputációjú filozófus, mint Heller, hogyan engedhet meg magának egy ennyire felszínes előadást méghozzá olyan körülményeket választva, hogy a közlendője félreérthetetlenül fel legyen ruházva a tekintély látható jeleivel. Nem a modernitás van válságban, a modern filozófusokkal van baj. Pedig a tudományos igazság — vagy inkább érvényesség — nyilvánvalósága egyáltalán nem problémamentes, amit talán Lewis Carrol híres története, a *Mit mondott Akhilleusznak a Teknős* illusztrál a legszemléletesebben: hol tehetünk elégedetten pontot az érvelés végére azon az alapon, hogy „ez már evidens”. Ez a probléma sokkal-sokkal mélyebb és már sokkal de sokkal alaposabban körüljárták, hogysem meglegedhessünk azzal a felületesen odevetett szentenciával, hogy az igazság egyfajta diskurzus terméke. Különb is közhely, hogy a filozófia alapvető feladata az analízis, nem pedig a megoldás — márpedig az analízis az, aminek Heller előadásában nyomát se látjuk. Azt hiszem, hogy ezt az írást inkább gyorsan el kellene felejteni, mint hosszasan rágódni rajta.